

погребений приводит к выводу о хронологической несовместимости скорченных захоронений на спине с приподнятыми ногами и погребений на боку.

N. N. Nikitenko

RECONSTRUCTION OF THE PRIMARY POSITION OF THE DECEASED IN BARROWS OF PIT CULTURE AND THEIR CLASSIFICATION

The suggested procedure of reconstruction of the primary position of the deceased has permitted dividing pit-culture barrows into monoritual groups. The reconstruction is the burial ceremony of those graves where skeletons retained the primary elevation of legs, which made it possible to identify some constantly repeating ceremonial attributes, such as hands stretched along the body and feet put on the both sides of the axis (the transversal stability limit) and on definite maximal distance from the pelvis (the longitudinal stability limit). A new ceremonial group of graves is identified: the position of the deceased on the back with stretched hands but with bent legs put on the side. The particular feature of this ceremony is feet placed beyond the transversal stability limit. An analysis of the stratigraphic ratio of barrows attributed according to the new procedure has permitted the conclusion to be made on the chronological incompatibility of graves with writhed positions of the deceased on the back with elevated legs and those on the side.

Одержано 01.06.95.

ПРО РОЛЬ НОСІЇВ НЕОЛІТИЧНИХ КУЛЬТУР ДНІПРО-ДВИНСЬКО-ВИСЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ В ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ: БАЛТИ І СЛОВ'ЯНИ *

Д. Я. Телегін

Дана стаття є другою частиною праці про роль носіїв неолітичних культур в етногенетичних процесах слов'ян і балтів. Тут йдеться про ретроспективний огляд цієї проблеми, починаючи з епохи неоліту-міді і до ранньослов'янського часу.

У першій частині цієї праці ми намагались обґрунтувати факт територіально-хронологічного збігу лінгвістичних і археологічних даних при вирішенні питання походження балтів і слов'ян, що були своєрідним «культурно-лінгвістичним бар'єром» між іншими культурно-етнічними спільностями Європи¹.

Концепція про глибоку давність початку складання слов'янського і балтійського етносів знаходить обґрунтування також із застосуванням інших способів аналізу фактичних даних, у тому числі ретроспективного методу. Вихідним моментом на цьому шляху будуть, з одного боку, археологічні культури середньовіччя і раннього залізного віку, слов'янська чи балтійська приналежність яких вважається доведеною, і культури епохи бронзи — неоліту — з іншого. Важливе значення в цьому ми надаємо, зокрема, кераміці — технології її виготовлення, складу глиняного тіста, орнаменту тощо. В окремих випадках ці дані корелюються з висновками антропологів і лінгвістів.

Зауважимо, що розв'язуючи питання про генетичну спадковість археологічних культур, хронологічно далеких одна від одної, ми будемо виходити із кількох посилок. По-перше, якщо, наприклад, із трьох хронологічно послі-

* Закінчення. Початок див.: Археологія, № 1, 1996 р.

довних культур А, В і С культура А споріднена культурі В, а остання — культурі С, то ми вправі говорити також і про генетичний зв'язок культури А з культурою С. По-друге, при проведенні аналізу матеріалів двох культур ми будемо орієнтуватися швидше не на висновки вузькотипологічних характеристик, а на дані про загальний їх структурно-типологічний склад. По-третє, при сучасному рівні знань археологічних матеріалів, кількість яких дуже зросла, треба підходити до них диференційовано, відрізняючи, зокрема, які із категорій матеріалів можуть мати більше етнічних рис, а які менше, а які відбивають швидше результат міжкультурних зв'язків. Очевидно, в такому випадку можна розрізняти в генезисі культур субстратні, суперстратні і адстратні категорії. Якщо брати, наприклад, кераміку, яка взагалі є найбільш діагностичною етнокультурною ознакою, то вирішальне значення слід відводити достовірно місцевій ліпній грубій кухонній кераміці, а не парадній столовій, яка, як правило, є запозиченою або взагалі прямим імпортом. Зокрема, на нашу думку, слід розглядати чорнолисковану («фракійську») кераміку в чорноліських і ранньоскіфських комплексах, лощену («кельтську») — в пшеворсько-зарубинецьких, чи кружальний посуд римських впливів — у черняхівській культурі. У цьому зв'язку ми, очевидно, можемо говорити про більш-менш «чисті» гомогенні культури (Білогрудівка, милоградська культура, культура штрихованої кераміки тощо) і культури синкретичного складу, де представлена і домішка «чужої» кераміки. І ще одне зауваження: виходячи із аналізу фактичного матеріалу, ми, очевидно, повинні відмовитись від тези обов'язкової одностічності археологічних культур, особливо тих, які включають локальні варіанти і синкретичні з огляду на склад ознак. Так, наприклад, безперечно багатоетнічними були культури з так званими римськими впливами. Етнічно різними, очевидно, були і носії західного (Одер, Ельба) і східного (Висла—Сан—Західний Буг) варіантів лужицької і пшеворської культур та ін.

Немає сумніву в тому, що ретроспективний метод при вирішенні питання етногенезу, навіть при врахуванні зроблених вище зауважень, може дати далеко неоднакові результати. У нашому випадку вони дещо кращі, надійні при вивченні балтів і менше — слов'ян. Але, незважаючи на це, було б невірно відмовлятися від постановки цієї проблеми і при розгляді питання етногенезу слов'ян теж, хоча б у попередньому плані. На це нас заохочує те, що для деяких інших територій Східної Європи така робота дає все ж позитивні результати. Нам здається, наприклад, безперечно вдалою спроба А. Х. Халікова простежити спадкоємність у розвитку культур від неоліту — бронзи до раннього залізного віку і середньовіччя в районі Волго-Кам'я². До такого ж висновку про глибокі генетичні корені, що сягають епохи неоліту, кельтів, германців та іллірійців у Центральній Європі ще раніше дійшов, спираючись на археологічні і лінгвістичні дані, Г. Вільке³.

Враховуючи той факт, що в різних частинах Вісло-Дніпровського межиріччя етногенетичні процеси відбувалися неоднаково і що це призвело до складання двох народностей — балтів і слов'ян — розгляд цієї проблеми краще провадити окремо по двох областях — Немансько-двинсько-верхньодніпровській і Дніпро-прип'ятсько-верхньовіслинській.

Немансько-двинсько-верхньодніпровська область — район складання балтів — включає Східну Прибалтику (Латвія, Литва), північно-західну частину Білорусі і більш східні території. В епоху бронзи і ранньозалізного віці тут розвивалась так звана культура штрихованої кераміки (рис. 1, 2, 3, 4). Горщики з штриховкою Прибалтики і Верхнього Подніпров'я становлять керамічний тип, який не повторюється на інших територіях Європи. Своєрідністю останнього є, перш за все, спосіб обробки поверхні посуду шляхом безсистемного розчісування якимсь інструментом чи швидше жмутком жорсткої трави, від чого на сирій глині залишались сліди різної ширини. Зауважимо, що штриховка виглядає зовсім інакше від так званого смугастого загладжування гребінцем, добре відомого на кераміці неоліту — бронзи України. Другою особливістю кераміки з штриховкою є простота і навіть примітивність форм посуду і техніки її виготовлення. У тісті багато домішок дресви, поверхня горщиків нерівна. Орнамент надзвичайно бідний — (рідко ямки, защипи,

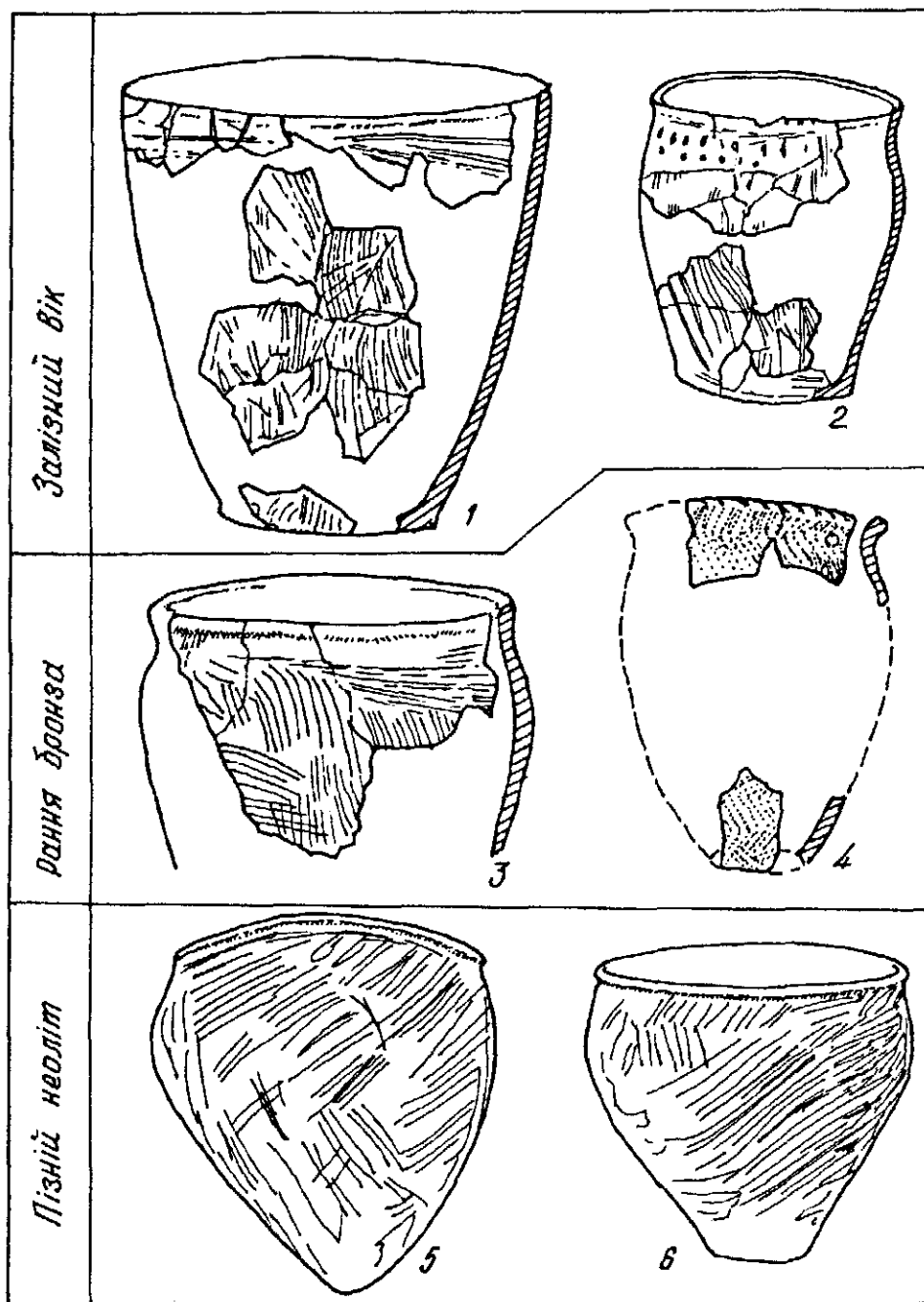

Рис. 1. Кераміка з штриховкою раннього залізного віку (1—2), ранньої бронзи (3—4) і пізнього неоліту (5—6) Прибалтики. 1 — Асотес. 2 — Наудушева. 3, 4 — Абора. 5—6 — Швентоле.

відбитки нігтя). Домінує власне одна форма високого горщика з рівними, трохи відведеними назовні або увігнутими вінцями. В останньому випадку виникає помітний перелом форми горщика (ребро) у верхній чверті його висоти. Такий «котлоподібний» посуд є найхарактернішим для цієї культури (рис. 1, 4).

На думку переважної більшості дослідників культур Прибалтики (А. Н. Лявданський, П. Тарасенко, Г. О. Митрофанов, Х. Моора, Ф. Д. Гуревич, В. В. Седов, А. Тавутовичюс, Е. Данилайте та ін.), культура штрихованої кераміки раннього залізного віку належала давнім балтам. На обґрунтування цієї тези висувається ряд, як нам здається, незаперечних доказів.

По-перше, досить точний збіг району мешкання носіїв культури штрихованої кераміки з територією древніх балтських гідронімів і, по-друге, переростання штрихованої кераміки залізного віку в кераміку часів історичних балтів (рис. 1, 1; 2; 2).

Варто зауважити, що дослідники, крім штрихованої кераміки, відносять до числа балтських ще ряд культур раннього залізного віку — дніпро-двинську, верхньоокську, юхновську та ін.⁴. Останні, судячи за наявністю тут і посуду з штриховкою, були близькородними порідненими культури штрихованої кераміки. Отже, вирішуючи питання про походження культури штрихованої кераміки, ми тим самим наближуємось і до розуміння проблеми генези балтів взагалі.

Згідно одностайної думки дослідників, культура штрихованої кераміки раннього залізного віку є прямим продовженням розвитку культур пізньої бронзи (II тис. до н. е.) з таким же типом глиняного посуду⁵. Більше того, автори, які вивчають первісні культури регіону, доходять висновку, що джерела складання штрихованої кераміки слід шукати ще в культурах ранньої бронзи (Абора) і пізнього неоліту цієї ж області, зокрема в нарвській. Про це ж говорять А. В. Васк⁶ і А. А. Гірінінкас⁷ для території Латвії і Литви, а М. М. Черняхівський⁸ — для Північної Білорусі. Досить детальну схему генези культури штрихованої кераміки у верхів'ях Західної Двини наводить О. М. Мікляєв⁹, який відзначає при ретроспективному розгляді таку послідовність генетично пов'язаних культур: узьменська (компонент культури штрихованої кераміки раннього залізного віку) — північнобілоруська епохи бронзи — усвятська (нарвська).

На зародження штрихованої кераміки ще в надрах пізньонеолітичних культур вказує наявність прийому штрихування посуду в пізньонарвських пам'ятках. Особливо чітко це видно, наприклад, на матеріалах стоянки Хемайтішке 2 (розкопки А. А. Гірінінкаса). Такі ж штрихи є і на посуді неолітичної стоянки із Швентої пункти 1б, 2а та ін.¹⁰. Тут же складається і форма високого котлоподібного горщика з ребром у верхній чверті висоти, яка потім живе аж до епохи раннього заліза. Як і кераміка залізного віку, ці неолітичні горщики слабо орнаментовані (рис.1, 5, 6).

На спадкоємність культур неоліту — бронзи — раннього заліза в Прибалтиці вказує і досить тривале використання типових для неоліту кам'яних шліфованих сокир, які тут у великій кількості доживають до епохи городищ штрихованої кераміки. Багато їх є, наприклад, на городищі цього часу Неверішкес у Східній Литві. В епоху бронзи тут також часто зустрічаються і кістяні вироби, типові для неоліту. На думку А. А. Гірінінкаса, в Східній Литві процес переростання пізньонарвської культури в культуру штрихованої

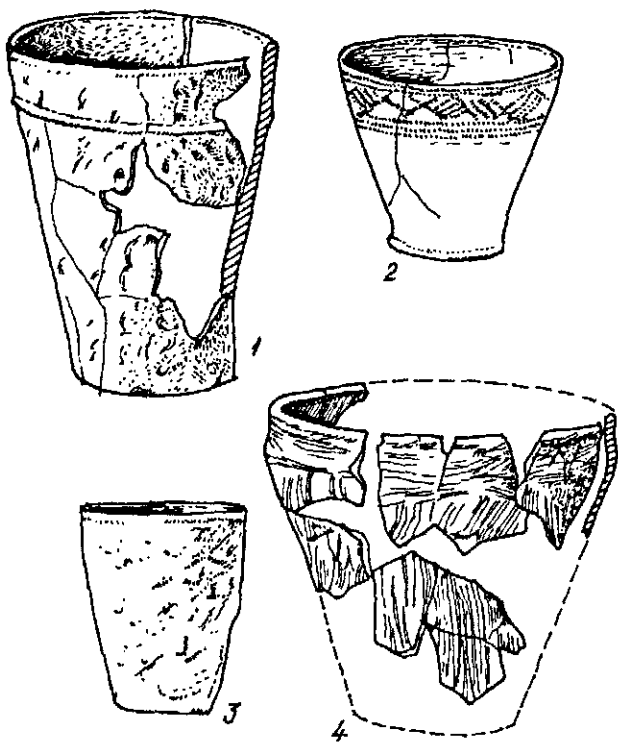

Рис. 2. Штрихована, «облита» і лисківана кераміка історичних балтів. 1 — Кенте, 2 — Араши, 3 — Ілудоні, 4 — Дігвояс.

кераміки простежується за багатьма ознаками, в тому числі, у галузі виготовлення кераміки і кістяних знарядь¹¹. Слід особливо підкреслити, що це переростання йшло тут поминувши етап поширення культур шнурової кераміки.

Цікаво і важливо підкреслити, що висновки археологів з питання генетичної спадковості названих вище культур у Прибалтиці цілком перекликаються з думкою антропологів. Так, наприклад, на підставі вивчення нових серій черепів із пізньонарвських могильників Литви (Донкальню, Краутонас) фахівці дійшли висновку про більшу спільність між популяціями носіїв пізньонарвської культури і племен приморської культури епохи бронзи, ніж тих і інших відносно шнуровиків¹². На думку Р. Я. Денисової, антропологічний тип носіїв нарвської неолітичної культури (IV—III тис. до н. е.) відзначається спільністю з прабалтами¹³. У цьому зв'язку доцільно нагадати також і той факт, що і за обрядом поховань носії культури шнурової кераміки (скорчене трупопокладення) цілком випадають із прямої лінії розвитку поховального ритуалу з випростаними на спині похованнями, що існували тут від епохи неоліту (Звейніски, Краутонас та ін.) аж до середньої бронзи (Ківуткальнський могильник). Цей же ритуал потім побутує і в епоху пізньої бронзи, наприклад, в Кальніському першому могильнику (розкопки Л. В. Ванкіної) і пізніше, аж до залізного віку.

Виходячи із викладеного вище, можна дійти висновку про важливу роль неолітичного населення Східної Прибалтики в етногенезі балтських народів. Ретроспективний розгляд ланцюжка генетичних зв'язків культур епохи неоліту, бронзи і раннього заліза свідчить, що носії нарвської культури були в IV—III тис. до н. е. основним компонентом у складанні прабалтів.

Менш зрозумілою в етногенетичному процесі балтів є роль німанської культури. На думку Р. К. Римантене¹⁴, тут під впливом культури шнурової кераміки в бронзовому віці розвинулись культурні типи, що дали потім культуру шнурової кераміки. Як зазначалося вище, уся територія німанської культури входить до зони поширення балтських гідронімів. Можливо, носії цієї культури теж були предками прабалтів, хоча докази цього не простежуються з такою достовірністю, як, наприклад, для пам'яток нарвського типу.

На завершення розгляду питання про шляхи складання балтів кілька слів про роль у цьому процесі культур шнурової кераміки. Нові дослідження показують, що досі їх значення в етногенезі як балтів, так і слов'ян, або дуже перебільшувалась, або ж, навпаки, явно недооцінювалась. В останньому випадку ми масмо на увазі твердження В. В. Ссдова і Р. Я. Денисової, висловлені ними на одній із конференцій у м. Ризі, згідно з яким роль шнуровиків у етногенезі балтів фактично відкидається зовсім¹⁵.

На нашу думку, племена культур шнурової кераміки, проникнувши до середовища населення культур гребінцево-накольчастої кераміки в другій половині III тис. до н. е., безперечно мали на їх розвиток певний вплив, зокрема в поширенні скотарства, знайомстві з металом тощо. Але ці прибульці в місцевому багатолюдному середовищі були відносно коротким епізодом і з часом розчинились у ньому. Вважають, що носії культур шнурової кераміки були предками германців, балтів і слов'ян. Проте, як ми уже зазначали вище, генетична лінія як балтів, так і слов'ян, що започатковувалась в неоліті, загалом «обходила» носіїв культур шнурової кераміки, значення яких в цьому процесі обмежується, очевидно, лише роллю адстрата. Про такий хід розвитку історичних подій можна говорити, зокрема, для територій східної частини Литви, Латвії і Подніпров'я. У приморських районах Прибалтики, де наприкінці III тис. до н. е. складаються пам'ятки шнурової кераміки типу Ніди, Шнснтай ІА, роль шнуровиків у розвитку культур, мабуть, була помітно важливішою.

Дніпро-прип'ятсько-верхньовіслинська область — район складання слов'ян охоплює українське і білоруське Полісся, Волинь, Поділля і південно-східну частину Польщі. У неолітичний час (IV—III тис. до н. е.) ця територія була заселена численними племенами гребінцево-накольчастої кераміки, у середовищі яких, як говорилось вище, ми вбачаємо носіїв праслов'янського діалекту.

Серед археологів достовірно слов'янською в цьому регіоні вважається праська культура, представлена на Волині пам'ятками типу Корчак третьої

чверті I тис. н. е. До числа слов'янських культур цього часу В. Д. Баран відносить також пам'ятки типу Колочин і Пеньківка¹⁶. Перші за В. В. Седовим у третій чверті I тис. до н. е. були, однак, ще «близькоспоріднені з балтською мовною групою»¹⁷. Балтами носіїв культури Жолочин вважає і І. П. Русанова¹⁸. Щодо пам'яток типу Пеньківки, то В. В. Седов (празько-пеньківський тип) і О. М. Приходнюк визнають їх слов'янську приналежність¹⁹, а за І. П. Русановою вони слов'янами не були.

В. В. Седов виділяє ряд основних ознак достовірно ранньослов'янської культури третьої чверті I тис. н. е., в тому числі просту ліпну кераміку, наземні дерев'яні або полуземлянкові житла і обряд трупоспалення²⁰. Однією з головних і постійних ознак ранньослов'янських культур є, безумовно, кераміка. Вона, як і у балтів, примітивна, грубої роботи з домішкою шамоту в тісті і майже завжди позбавлена будь-якого декору. Крім простих горщиків та кринок це населення практично не знало ніяких інших форм посуду. Горщики, однак, становлять два основних типи — празько-корчацький і пеньківський (рис. 3, 1—3). Горщики першого типу високі, вузькі, субконічні з «брюшком» у верхній третині їх висоти, вінця виділені слабо. Пеньківські горщики, навпаки, відносно низькі, приземкуваті, широкі, «брюшко» в середній частині їх висоти, вінця виділені більш-менш рельєфно, хоча теж не дуже чітко. Територія поширення горщиків цих двох типів збігається не повністю. Празько-корчацький тип відомий переважно в західній половині давньослов'янського світу (Вісла, Одер, Середній Дунай), а також на Волині до Тетерева включно. А пеньківський тип характерний для пам'яток Середнього Подніпров'я, лісостпорового правобережжя України, Східного Прикарпаття і Нижнього Подунав'я. На північ від Карпат на Верхньому Дністрі обидва ці типи зустрічаються, однак часто разом. Обидва представлені і в пам'ятках типу Луки Райковецької (рис. 3, 4—6). У VI—VII ст. кераміка пеньківського типу поширюється і на Середній Дунай. На думку В. В. Седова, посуд празько-корчацького типу належав слов'янам, а пеньківського — антам²¹.

Прийнявши тезу про ранньослов'янську приналежність носіїв празької, корчацької і пеньківської культур третьої чверті I тис. спробуємо простежити їх генезу в першій половині I тис. та на рубежі ер і можливі їх витоки в віддаленіших епохах. У цьому зв'язку цілком доцільно нагадати ще раз факт, відзначений Б. О. Рибаківим, про майже повний збіг карт археологічних культур трьох епох — ранньослов'янської (Прага-Корчак-Пеньківка) рубсжу ер (Пшевер-Зарубинці) і епохи середньої бронзи (тшинецько-комарівська культура), а також про виділення в цьому ж регіоні блоку неолітичних культур гребінцево-накольчастої кераміки²².

Названі карти фіксують чотири основні рубежі в етногенетичному процесі, який завершився складанням історичних слов'ян.

Розглянемо цей процес у ретроспективному плані, який, відзначимо наперед, пролягав на більш східних (Подніпров'я) і західних (Дністер, Буг, Вісла) територіях дещо відособлено.

Що стосується Дніпро-Прип'ятського басейну, то багато дослідників складання ранньослов'янських культур типу Прага-Корчак-Пеньківка третьої чверті I тис. не без підстав пов'язують їх генетично з культурами римського часу пізнього Латену першої половини того ж тисячоліття і рубежу ер. Витоки празько-корчацької кераміки, наприклад, виводять із східної групи Пшевору²³ і поліського варіанту зарубинецької культури²⁴. Пеньківський тип генетично пов'язують з матеріалами пізньозарубинецького (київського) типу (рис. 3, 7, 8), а також черняхівськими пам'ятками Лісостпорового Правобережжя і Верхнього Подністров'я²⁵ (рис. 3, 9, 10). Дослідниками відзначаються також близька спорідненість пам'яток волино-подільських (зубринської) групи і черняхівських старожитностей²⁶.

Генетична спадкоємність між вказаними культурами третьої чверті, першої половини I тис. і рубежу ер простежується перш за все за місцевою ліпною керамікою (рис. 3, 1—4, 7—10, 13—15) і значно менше — за імпортомним посудом (рис. 3, 11, 12, 16, 17). Такий зв'язок добре підтверджується аналізом інших сторін культур — домобудування, поховального обряду та ін.²⁷.

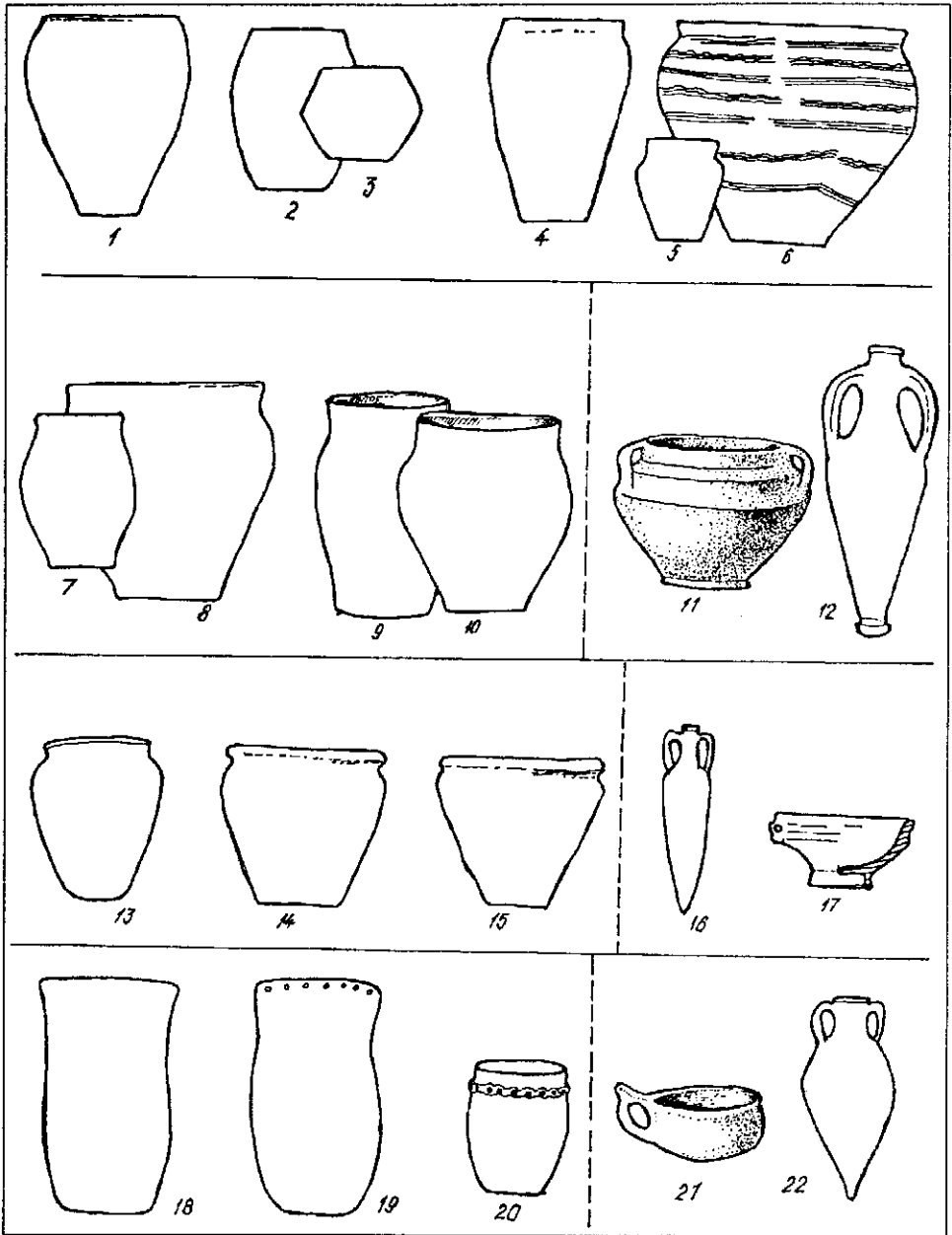

Рис. 3. Розвиток керамічних форм в культурах залізного віку і раннього середньовіччя: пізньоскіфської (18—22), зарубинецької (13, 15—17), пшеворської (14), київської (7, 8), черняхівської (9—12), корчацької (1), пеньківської (2, 3) і типу Луки Райковецької (4—6). 1 — Рипнів; 2 — Старе село; 3 — Семенки; 4—6 — Лука Райковецька; 7, 8 — Обухів; 9 — Успенка; 10 — Боншів; 11 — Компанійці; 12 — Гурбинці; 13, 18 — Могіляни; 14 — Пасіка-зубринецька; 15 — Грині; 16 — Рахни; 17 — Пирогів; 19 — Волинь; 20, 21 — Пастирське; 22 — Журавка.

Отже, якщо ми визнаємо слов'янську приналежність пам'яток типу Прага-Корчак-Пеньківка, то можна говорити і про східну групу Пшевору, зарубинецьку культуру і північнішу частину черняхівських пам'яток.

Поява слов'ян на рубежі ер стверджується, як відомо, і писемними джерелами давніх авторів.

Далі, в глибину віків лінія стногенезу слов'ян простежується, на жаль, значно слабше, хоча фактів, які свідчать про початок цього процесу ще в глибокій давнині відомо також немало. Стосовно кінця II—I тис. до н. е. цен-

тральним питанням у розвитку праслов'янських культур є проблема складання пшеворської в Повісленні і зарубинецької на Дніпрі, витоки яких ведуть нас ще до епохи середньої бронзи.

На думку В. В. Седова²⁸, пшеворська культура має тісні генетичні зв'язки з так званою культурою підкльшових поховань VI—V ст. до н. е., а останні виникли в результаті інфільтрації в VI ст. до н. е. в середовище східної (вислинської) частини лужицької культури елементів поморської. До аналогічних висновків дійшов і польський дослідник В. Гензель, який окреслює і таку лінію (ретроспективно) генетичних зв'язків між культурами бронзи і раннього заліза: від оксивської-пшеворської культури до вейчаровської-котошинської (куди він включає і підкльшові поховання), до східного варіанту лужицької культури²⁹. Таким чином, дослідники доводять генетичний зв'язок двох великих етнокультурних масивів басейну Вісли — пшеворського II ст. до н. е. — V ст. і східного варіанту лужицької культури XII—VI ст. до н. е.). А опускаючись вглиб віків, дослідники Польщі знаходять безперечний генетичний зв'язок між лужицькою культурою і розміщеними тут же пам'ятками тшинської культури 1600—1200 р. до н. е.³⁰. Тут, як і вище, йдеться про східну (вислинську) половину лужицького арсалу. Західний (одерський) варіант цієї культури, як вважають, склався на іншій персдлужицькій підоснові, що його етнічно пов'язують з вендами³¹.

Таким чином, на підставі ретроспективного розгляду генетичних зв'язків на Віслі — Бузі може бути встановлена праслов'янська приналежність названих вище культур аж до середньої бронзи, зокрема тшинської культури.

Звернемось тепер до культур I тис. до н. е. східної частини розглядуваного регіону.

Автори, які вивчали зарубинецьку культуру, одноставні в тому, що в її формуванні брали участь як місцеві, так і прийшли компоненти. Серед перших називаються, перш за все, пам'ятки скіфського часу (VII—III ст. до н. е.) Середнього Подніпров'я, Лісостепоного Правобережжя, Поділля і Волині. Вченими виділяється тут чотири споріднені групи поселень і курганів, про які говорять загалом, як про культуру скіфів-орачів або «сколотів»³². Три групи пам'яток цієї культури — київська, волинська і східно-подільська повністю збігаються з південними районами зарубинецької культури рубежу ер. Хронологічно зарубинецька культура безпосередньо іде за «скіфською». Дослідники знаходять між цими культурами багато спільних рис, які розцінюються як генетичні. На думку Є. В. Максимова і В. П. Петрова зарубинецька кераміка має багато спільного з так званим східноскіфським посудом, як за формою, так і складом глиняного тіста (шамот) та орнаментом³³. Ще раніше про це писали П. М. Третьяков, А. І. Терсножкін та ін. Йдеться, зокрема, про наявність у зарубинецькій і скіфській культурах двох типів ліпних горщиків — широкогорлого, призсмкуватого і високого близького до тюльпаноподібного (рис. 3, 13—15, 18—20). Остання форма, що бере початок ще в середній бронзі, потім, очевидно, дає нам горщики корчацького типу. На думку П. М. Третьякова, місцеві скіфські елементи у формуванні зарубинецької культури простежуються не лише в кераміці, але і формі їх жител, деяких металевих виробів тощо³⁴.

Як для зарубинецької, так і скіфської культур характерне існування двох обрядів поховання — крсація і трупопокладення у випростаному стані на спині.

Існують, як відомо, й інші погляди на генезис зарубинецької культури. Ю. В. Кухаренко³⁵, наприклад, орієнтуючись в основному на наявність у зарубинецьких комплексах «столової» кераміки (рис. 3, 16, 17), вважав, що у формуванні цієї культури основну роль відігравали прийшли з північного заходу і заходу елементи поморсько-лужицького кола. Але невелика кількість цієї кераміки на зарубинецьких поселеннях (до 15—20%) свідчить, що останні в генезі зарубинецької культури відігравали лише характер зовнішніх впливів. Треба думати, що таку ж роль у розвитку культур відігравав «столовий» парадний посуд на правобережжі Дніпра і Верхньому Подністров'ї не тільки в зарубинецькій, а і в більш ранніх культурах аж до комарівської включно (рис. 3, 21, 22; 4, 5, 8, 9).

Отже, основним компонентом у формуванні зарубинецької культури треба вважати культури пізньоскіфського часу Середнього Подніпров'я і Лісостепового Правобережжя України, на які напластовувались очевидно кельтські елементи, що ішли з заходу і північного заходу.

Далі ми розглянемо походження пізньоскіфських пам'яток, картографування яких показує, що їх територія поширення майже повністю збігається з областю мешкання раніше трьох культур — чорноліської (XI—VII ст. до н. е.), білогородівської (XIII—XII ст. до н. е.) і тшинецько-комарівської (XVI—XII ст. до н. е.). Дослідниками досить чітко простежується і ланцюжок генетичних зв'язків у їх розвитку, починаючи від епохи середньої бронзи до скіфського часу включно. До такого висновку одностайно приходять на підставі аналізу кераміки (рис. 3, 18—20; 4, 1—4, 6, 7) усі фахівці, які безпосередньо вивчали ці культури³⁶. Інших поглядів на генетичний розвиток культур Середнього Подніпров'я, Лісостепового Правобережжя і Волині в XVI—XII ст. до н. е. немає. Таким чином, при спробі виявлення генетичних коренів слов'янської культури на Подніпров'ї і в лісостеповому Правобережжі України, як і в басейні Вісли-Сана, виходимо на той же культурний і хронологічний рівень — до тшинецько-комарівської культури межиріччя Дніпра і Вісли.

Нагадаємо, що про слов'янську приналежність тшинецької культури писали уже багато дослідників (А. Гардавський, С. С. Березанська, Б. О. Рибаків, В. Гензель та ін.).

В основі формування тшинецької культури дослідники вбачають звичайно пізньонеолітичну культуру гребінцевої і гребінцево-накольчастої кераміки³⁷.

Вище говорилося, що до недавнього часу в процесі генези слов'ян, як і балтів, значно переоцінювалась роль культур шнурової кераміки, але тепер дослідники ставляться до цього питання обережніше (В. В. Седов, Р. Я. Денисова та ін.). Племена цієї культури поширились у досліджуваний регіон у середині — другій половині III тис. до н. е. і мешкали тут аж до складання тшинецько-комарівської культури. Прибульці змішались з населенням дніпро-донецької культури на Середньому Дніпрі і басейні Прип'яті (рис. 4, 10, 11, 14, 15), а також культури гребінцевої кераміки Польщі, яке заселяло ці землі до XVIII ст. до н. е.³⁸.

Таким чином, напередодні утворення тшинецької культури на досліджуваній території виникла досить складна ситуація побутування двох зовсім різних за рівнем розвитку, складом матеріалів і походженням культур місцевої гребінцево-накольчастої кераміки і прийшлих шнуровиків ранньої бронзи. За наближеними даними період їх співіснування тривав близько 800—1000 р. Як згадувалось вище, прийшли племена стояли на вищому рівні розвитку, ніж місцеве неолітичне населення. Вони мали розвинуте скотарське господарство, знали технологію виготовлення високоякісної кераміки (рис. 4, 12, 13)³⁹.

Тривале співіснування на одній території носіїв двох різних культур призводило до розвитку процесів взаємоасиміляції і культур, і етносів. Племена шнурової кераміки зокрема, запозичили цілий ряд рис, характерних для неолітичних культур. Особливо це помітно на керамічному матеріалі пізніх культур шнурової кераміки, про що говорять багато дослідників⁴⁰. На пізніх етапах розвитку середньодніпровської культури, наприклад, відбувається своєрідне переродження майже всього керамічного комплексу. Під впливом неолітичної керамічної технології зникає багато зразків тонкостінної «класичної» кераміки шнуровиків — амфори, кубки, чаші (рис. 4, 12, 13), а набирають поширення «несолітоїдні» горщики, прикрашені гребінцевим штампом і насічками (рис. 4, 10, 11).

Про паралельний розвиток керамічної технології неолітичних і середньодніпровських гончарів свідчить цікава деталь: під зрізом вінець посуду помітні чіткі сліди зв'язування його ще по сирій глині жмутком лика, імовірно, коноплі, що є звичайним прийомом у технології дніпро-донецької кераміки Білорусі. У результаті безпосередніх контактів з неолітичною культурою у шнуровиків поширюється гребінцевий орнамент.

Про синкретичний характер середньодніпровської культури, у розвитку

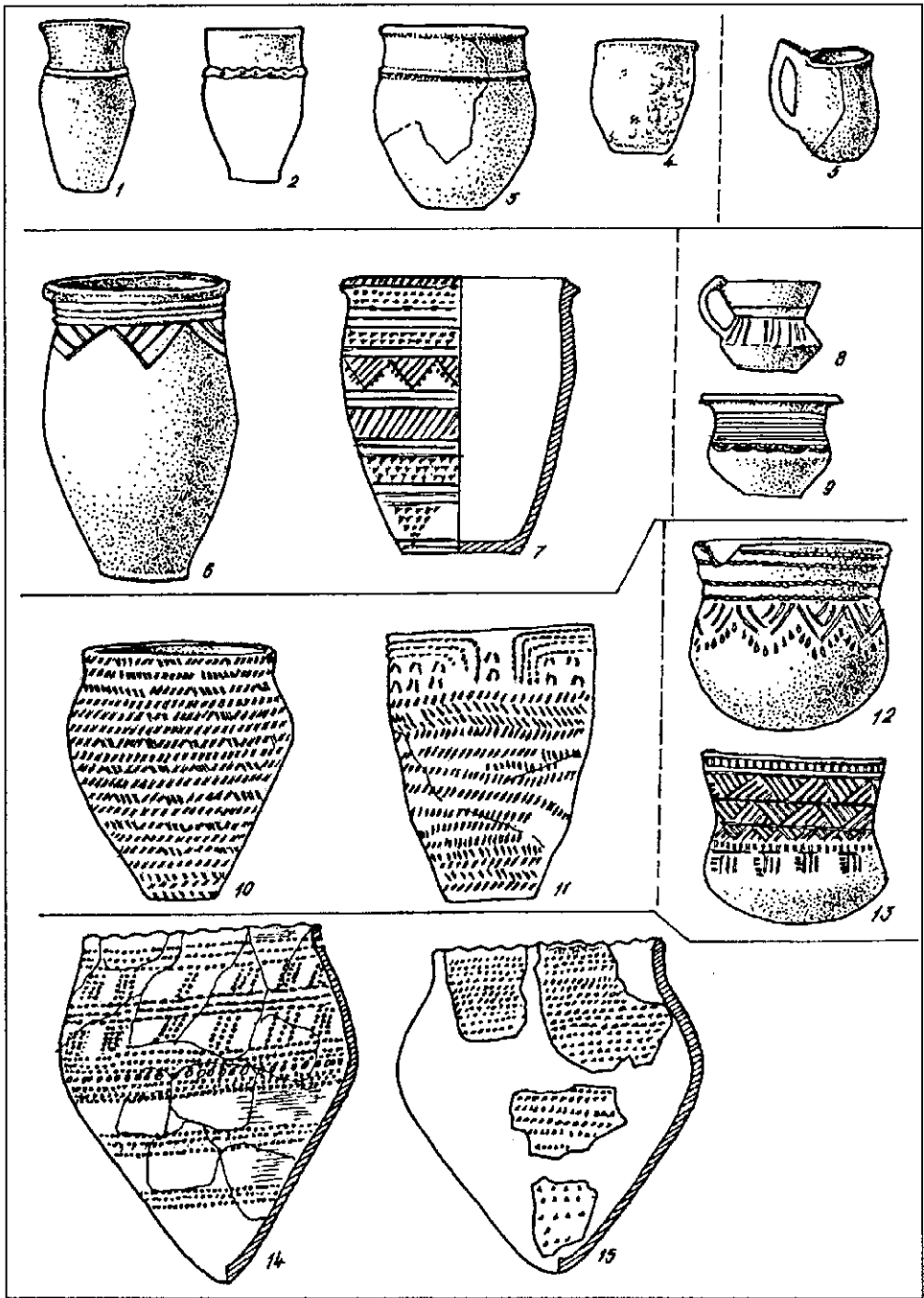

Рис. 4. Кераміка культур неоліту (14, 15), епохи бронзи (1, 3–13) і початку залізного віку (2): білогрудівської (1, 3–5), тишинецько-комарівської (6–9), середньодніпровської (10–13) і дніпро-донецької (14, 15). 1, 4 — Білогрудівський ліс. 2 — Чернолісся. 3, 5 — Собківка. 6 — Вишеньки. 7 — Холодосовичі. 8 — Романівка. 9 — Зеленки. 10 — Пекарі. 11 — Стрелиця. 12 — Зеленки. 13 — Свинка. 14 — Юревичі. 15 — Засуха.

якої важливу роль відігравали неолітичні дніпро-донецькі традиції, говорять і інші факти. Серед них можна назвати, наприклад, поширення тут, поряд із скорченим обрядом, поховань у випростаному стані, використанням разом із звичайними для шнуровиків наконечниками стріл трикутної форми їх видовжено-овальні прототипи, характерні для неолітичних культур. Щодо поховального ритуалу, цікаво відзначити, що навіть коли у середньодніпров-

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

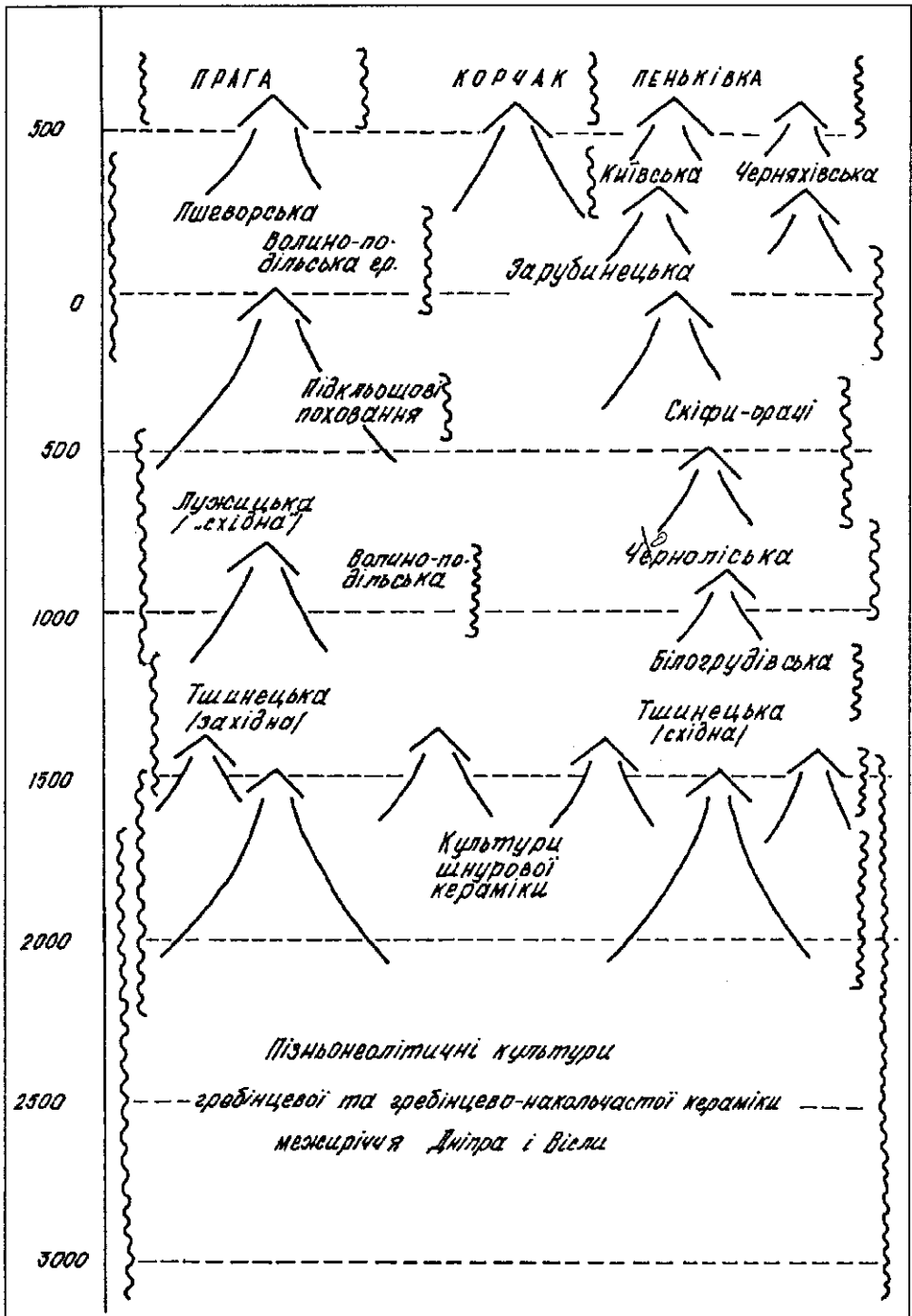

Рис. 5. Схема генетичної спадковості між археологічними культурами кінця IV—II тис. до н. е. і I тис. н. е. в області формування раних слов'ян.

ських племен поширився обряд кремачії померлих, то для небіжчиків останніх споруджувалась яма за розміром випростаного трупопокладення, як це було звичайним в неоліті. Скелети випростаних на спині похованих нерідко (Юдіново), як і в дніпро-донецьких могильниках, сильно стиснуті з боків. Очевидно і тут з'явився типовий для неоліту обряд сповивати небіжчиків. Аналогічні процеси взаємоасиміляції культур місцевих і прийшлих племен були і західніше територій регіону — на Волині і в басейні Вісли — Пів-

денного Бугу. На думку І. К. Свєшнікова⁴¹, городосько-здвобичька культура шнурової кераміки взагалі склалася в результаті схрещення підкарпатської культури з неолітом гребінцево-накольчастої кераміки. Вивчаючи культуру гребінцевої кераміки Польщі, дослідники доходять висновку, що вона була складовою частиною культури шнурової кераміки⁴².

На підставі викладеного можна дійти висновку, що неолітичний субстрат культур гребінцево-накольчастої кераміки після приходу шнуровиків не зник.

Нам, безумовно, поки що невідомо, як проходив процес змішування цих двох етносів, але ясно, що в результаті їх взаємодії перемогла все ж мова аборигенів, оскільки вона, як було показано вище, була уже праслов'янською, а мова шнуровиків нам невідома. Можливо, як думають дослідники, це була дійсно ще не розчленована мова германців, балтів і слов'ян. Це випливає із факту утворення на території поширення шнуровиків трьох мов — германської, балтської і слов'янської. Можливо, що мова шнуровиків до їх розселення не була ще ні германською, ні слов'янською, ні балтською, але, будучи індоєвропейською, вона відіграла роль суперстрату в середовищі трьох уже існуючих мов — прагерманської, прабалтської і праслов'янської. Така роль культур шнурової кераміки в етногенетичному процесі, з археологічної точки зору, видається нам найбільш прийнятною, зокрема по відношенню до слов'янського стносу.

За таких умов злиття неолітичних культур з гребінцево-накольчастою керамікою і шнуровиками ранньої бронзи відбувалось утворення тшинецької культури, яка представляла собою один із етапів генезису культури ранніх слов'ян. До сказаного можна додати висновки Т. Алексєєвої, яка на підставі вивчення краніологічних серій середньовічних слов'ян бачить витоки типологічної будови останніх у матеріалах неоліту — бронзи Східної Європи⁴³.

Загальне уявлення про розвиток культур, в якому безперечно відбиті і етногенетичні процеси від пізнього неоліту і до ранньослов'янського часу, ми спробували зобразити на схемі (рис. 5).

Підбиваючи підсумок дослідження про роль неолітичних племен межиріччя Дніпра і Вісли можна сказати, що останні наприкінці IV—III тис. до н. е. були мовними предками двох сучасних етносів — балтів і слов'ян. За археологічними і лінгвістичними даними вони в цей час були своєрідним культурно-лінгвістичним бар'єром між іншими етнокультурними спільностями, у тому числі предками германців, іллірійців, фракійців, індоіранців і фіно-угрів. Аналіз генетичних зв'язків, розглянутих у ретроспективному плані, показує, що в північній частині регіону, а саме в немансько-двинсько-верхньодніпровській області йшов багатовіковий процес формування балтів, а в дніпро-прип'ятсько-верхньодніпровському — слов'ян.

Примітки

¹ Див.: *Телегін Д. Я.* Про роль носіїв неолітичних культур в дніпро-донецькому регіоні в етногенетичних процесах: балти і слов'яни // *Археологія*.— 1996.— С. 28—37.

² *Халиков А. Х.* Древняя история среднего Поволжья.— М., 1969.— С. 394; *Халиков А. Х.* Преемственность в развитии археологических культур Волго-Камья // *Этнические процессы на Урале и в Сибири в первобытную эпоху*. — Ижевск, 1983.— С. 15—20.

³ *Wilke G.* Archeologie und indogermanenproblem // *Veoffentlichungen des Muscum zu Halle*.— В. 1. — Н. 3, 1918.

⁴ *Седов В. В.* Днепровские балты // *Проблемы этногенеза и этническая история балтов*. — Вильнюс, 1985. — С. 20—30.

⁵ *Данилайте Е.* Штрихованая керамика в Литве. — Автореферат канд. дис.— Вильнюс, 1907.— С. 31; *Митрофанов А. Г.* Памятники восточно-балтийских племен. Очерки по археологии Белоруссии. — Минск, 1970.— Гл. VI.— С. 184—224; *Чернявский М. М.* Этнокультурные связи неолитических племен Белоруссии и Юго-Восточной Прибалтики // *Проблемы этнической истории балтов*. — Рига, 1985. — С. 102—104; *Васкс А. В.* Керамика эпохи поздней бронзы и раннего железа Латвии как исторический источник. — Автореферат канд. дис. — Л., 1983.

⁸ *Васкс А. В.* Керамика эпохи бронзы... — С. 1—18.

- ⁷ *Гарининкас А. А.* Роль поздненарвской культуры в процессе образования восточных балтов // Проблемы этнической истории балтов. — Рига, 1985. — С. 51—53.
- ⁸ *Чернявский М. М.* Этнокультурные связи... — С. 102—104.
- ⁹ *Микляев А. М.* Памятники каменного века и периода бронзы в бассейне верхнего течения Западной Двины. — Автореферат канд. дис. — Л., 1971. — С. 24.
- ¹⁰ *Rimantene R. Swentoji.* — Wilnius, 1979. — Psc. 109, 110.
- ¹¹ *Гарининкас А. А.* Роль поздненарвской культуры... — С. 51—53.
- ¹² *Бутримас А., Чеснис Г.* О генезисе поморской культуры и ее носителей // Проблемы этнической истории балтов. — Рига, 1985. — С. 39—42.
- ¹³ *Денисова Р. Я.* Культура шнуровой керамики Восточной Прибалтики и проблема балтского этногенеза // Проблемы этнической истории балтов. — Рига, 1985. — С. 12—14.
- ¹⁴ *Римантене Р. К.* Роль неманской культуры в образовании балтов // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. — Вильнюс, 1983. — С. 7—11.
- ¹⁵ *Седов В. В.* Ранняя этническая история балтов // Проблемы этнической истории балтов. — Рига, 1985. — С. 92—95; *Денисова Р. Я.* Культура шнуровой керамики Восточной Прибалтики и проблема балтского этногенеза // Проблема этнической истории балтов. — Рига, 1985. — С. 12—14.
- ¹⁶ *Баран В. Д.* Черняхівська культура. — К., 1981. — С. 170—177.
- ¹⁷ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982. — С. 323.
- ¹⁸ *Русанова И. П.* Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976.
- ¹⁹ *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі. — К., 1975. — С. 154; *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* — К., 1985. — С. 75.
- ²⁰ *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979. — С. 101.
- ²¹ *Там же.*
- ²² *Телсгін Д. Я.* Про роль носіїв неолітичних... — С. 33. — Рис. 3.
- ²³ *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история... — С. 98.
- ²⁴ *Баран В. Д.* Черняхівська культура... — С. 173.
- ²⁵ *Баран В. Д.* Черняхівська культура... — С. 171; *Этнокультурная карта... — С. 17, 59;* *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі... — С. 75.
- ²⁶ *Этнокультурная карта... — С. 33.*
- ²⁷ *Там же.* — С. 17 і далі.
- ²⁸ *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история... — С. 57.
- ²⁹ *Hensel W.* Skand przyzly slowiane. — Wroclaw, 1984. — S. 185.
- ³⁰ *Gedl M.* Studia nad wczesna fasa kultury luzyczej u wschodniej Polsce // Arch. Polska, 12, 1967; *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині.* — К., 1974. — С. 227; *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982. — С. 198; *Hensel W.* Skand przyzly... — S. 185.
- ³¹ *Hensel W.* Skand... — С. 185.
- ³² *Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — С. 246; *Этнокультурная карта... — С. 16.*
- ³³ *Археологія Української РСР.* — 1975. — Т. 3. — С. 21.
- ³⁴ *Третьяков П. И.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М., 1966. — С. 215.
- ³⁵ *Кухаренко Ю. В.* К вопросу о происхождении зарубинской культуры // СА. — 1960. — № 1.
- ³⁶ *Тереножкин А. И.* Предскифский период... — С. 148 и сл.; *Березанская С. С.* Северная Украина... — С. 200, 201.
- ³⁷ *Gardawski A.* Zagadnienie kultury ceramiki grzebykowej w Polsce // Wiadom. arch. 25, 1958; *Березанская С. С.* Северная Украина... — С. 197.
- ³⁸ *Исаенко В. Ф.* Неолит Припятского Полесья. — Минск, 1979. — С. 113—115; *Prahistoria ziem Polskich.* — 1979. — Т. 2. — С. 452.
- ³⁹ *Артеменко И. И.* Среднее и Верхнее Поднепровье в конце энеолита и в эпоху бронзы. — Автореферат докт. дисс. — М., 1977. — С. 60; *Свешников І. К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до н. е. — К., 1974. — С. 206; *Исаенко В. Ф.* Полесская группа поселений культуры шнуровой керамики // Очерки по археологии Белоруссии. — Минск, 1970. — С. 123—125; *Бондарь Н. И.* Поселение Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К., 1974. — С. 175.
- ⁴⁰ *Третьяков П. И.* Финно-угры... — С. 77; *Воеводский М. В.* Памятники каменного века на Десне // КСИИМК. — 1949. — Вып. XXVI; *Артеменко И. И.* Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // МИА, 1967. — Вып. 148. — С. 132; *Бондарь Н. И.* Поселения Среднего Поднепровья... — С. 171.

⁴¹ *Свешников І. К.* Історія населення Передкарпаття... — С. 158.

⁴² *Kostrewski Y., Chmielewski W., Yazdzewski K.* Pradzieje Pjlski.— Warszawa, 1965. — С. 428.

⁴³ *Алексеева Т. И.* Этногенезис восточных славян. — М., 1973. — 273 с.

Д. Я. Телегин

О РОЛИ НОСИТЕЛЕЙ НЕОЛИТИЧЕСКИХ КУЛЬТУР ДНЕПРО-ДВИНСКО-ВИСЛИНСКОГО РЕГИОНА В ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ: БАЛТЫ И СЛАВЯНЕ

Данная статья является продолжением статьи, опубликованной в предыдущем номере журнала. В ней речь идет о ретроспективном рассмотрении проблемы происхождения балтов и славян от эпохи неолита-энеолита до раннеславянского времени. На основании анализа археологических материалов, прежде всего керамики, и гидронимических данных с учетом выводов многих иных специалистов, изучавших культуры неолита, меди-бронзы и более позднего времени Днепро-Двинско-Вислинского региона, автор намечает две генетические линии развития — балтскую и славянскую.

Первая из них охватывает Двинско-Неманско-Верхнеднепровскую область и включает цепочку генетически связанных культур: неолитическую поздненарвскую (возможно и неманскую) — культуру ранней бронзы типа Аборы — культуры штрихованой керамики поздней бронзы и раннего железного века.

Славянская линия этнокультурного развития связывается с культурами Днепро-Припятско-Вислинской областью, начиная с эпохи позднего неолита: блок культур гребенчато-накольчатой керамики (волинская, восточнопопесская, гребенчатой керамики Польши) — тшинецкая культура эпохи бронзы — культуры раннего железного века («скифская» на Волинии и Подолии и вислинская группа лужицкой культуры на западе) — блок культур Пшевор-Зарубинцы — культуры Пенькова — Лука Райковецкая, Прага-Корчак.

До недавнего времени в процессе этногенеза как славян, так и балтов, видимо значительно преувеличивалась роль культур шнуrowой керамики, которые, по нашему мнению, при этом играли лишь роль своеобразного адстрата.

D. Ya. Telegin

CONCERNING CARRIERS OF NEOLITHIC CULTURES OF THE DNEIPER-DVINA-VISTULA REGIONS PARTICIPATING IN ETHNOGENETIC PROCESSES: THE BALTS AND THE SLAVS

This publication is a continuation of the paper from the previous issue of the journal. It deals with a retrospective analysis of the origin of the Balts and Slavs from neolithic-eneolithic period till the early Slavonic ahe. Proceeding from the analysis of archarological findings (pottery in the first place) and hydronymic data with due regard for conclusions made by many specialists engaged in the study of the neolithic, copper-bronze and later cultures of the Dnieper-Dvina-Vistula region, the author outlines two genetic ways of development: the Baltic way and the Slavonic way.

The first one embraces the Dvina-Neman-Upper Dnieper region and includes a chain of genetically related cultures: neolithic, Late-Narva (probably, Neman as well) culture — early bronze culture of the Abora type — cultures of hatched pottery of late bronze and early iron ahe.

The Slavonic way of the ethnocultural development is associated with cultures of the Dnieper-Pripyst-Viatula regions behinning from the late neolithic epoch: a set of cultures of comb-pricking pottery (Volynian, east-Polessian, comb pottery of Poland~ — Tshinets culture of the bronze age — cultures of the early iron age ("Scythian" culture in Volyn and Podolia and the Vistula group of Luzhitsian culture in the west) — a set of cultures of Pshevor-Zarubintsy — cultures of Penkovka — Luka Raikovetskaya — Prahae-Korchak.

Until recently significance of cord pottery cultures in the process of ethnogenesis of both the Slavs and the Balts was, apparently, grossly exaggerated. In our opinion they were, in fact, particular adstrata.

Одержано 15.11.94.